

Het J.H.H. Bätz-orgel in de Hervormde Kerk te Benschop

Peter van Dijk Op vrijdag 25 maart 2011 is het J.H.H. Bätz-orgel (1755) in de Hervormde Kerk te Benschop weer in gebruik genomen na restauratie en uitbreiding met een vrij pedaal, uitgevoerd door J. C. van Rossum Orgelbouwer (Andel). Orgeladviseur bij het project was Peter van Dijk (Utrecht). Namens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) waren Wim Diepenhorst, Marc Stappers en Mariël Polman actief bij het project betrokken, respectievelijk wat de ‘orgel-inhoudelijke’ kant, de klimaatbeheersing en het schilderwerk betreft. Op basis van kleurenonderzoek door Ellen Boersma (Amsterdam) werd de oorspronkelijke kleurstelling van de orgelkast, van de borstwering van het orgelbalkon, en van het beeldhouw- en snijwerk in ere hersteld door Schildersbedrijf De Jongh (Waardenburg).

HISTORISCH OVERZICHT

De totstandkoming van het orgel in 1754-55

In 1754 schonk Baron Gijsbert Franco de Milan Visconti, eigenaar van het buitenverblijf Snellenburg in Benschop, een orgel aan de kerk. In kerkvoogdijnotulen wordt gemeld dat De Milan Visconti, ‘die desgeurende het somersayszoen, sig des Sondags genoegsaam regulier op deselve buitenplaats is bevindende en den godsdienst alhier bijwonende, in dit allesints hoog noodig redres een sonderling welgevallen hebbende, niet alleen te sijnen prive kosten desselfs gestoelte in de voorsz. kerke laat vernieuwen op een wijze best convenabel voor de kerke en met de schikking der andere gestoeltens overeenkomende, maar daar en boven een douceur aan de voorsz. kerke willende doen, sig heeft gedeclareerd, vermits het Psalm gesang alhier door de onkunde der kerkgangeren seer gering, en het dus voor een voorszanger zeer difficiël was, om een goede en stigtelijke melodie te houden, ten sijnen kosten een orgel in deselve te doen maken.’

Uit bovenstaande kunnen we opmaken dat de Benschopse kerk in 1754 nog niet van een orgel was voorzien.

De naam van de orgelmaker is niet schriftelijk overgeleverd in de schaarse archivalia uit 1754/55, evenmin is er een contract bewaard

gebleven. Maar het lijdt geen enkele twijfel dat het instrument werd gebouwd door de Utrechtse orgelmaker Johann Heinrich Hartmann Bätz. Het prachtige snij- en beeldhouwwerk van orgel en borstwering werd vervaardigd door H. van Coten.

De orgelkast zelf is van grenen vervaardigd. Het instrument stond tot 1956 opgesteld op een in de afsluitingswand tussen het koor en het schip opgenomen galerij; de beide spaanbalgen stonden achter deze wand opgesteld.

Op het orgel zijn de wapens van de in 1711 verongelukte Prins Johan Willem Friso van Nassau-Dietz en zijn weduwe Marie Louise van Hessen-Kassel aangebracht. De baronie van IJsselstein behoorde al eeuwen tot het bezit van de Nassaus en Marie Louise Van Hessen-Kassel had haar geërfd. Zij diende toestemming te verlenen voor het aanstellen van een organist en deed dat op 1 juni 1754. De benoeming zelve vond plaats op 23 april 1755, zodat we mogen aannemen dat het orgel rond die tijd werd voltooid.

Gijsbert Franco de Milan Visconti (1693-1780) was een telg uit een rijke Utrechtse bankiersfamilie, die van origine waarschijnlijk uit Lombardije afkomstig was. Zijn vader, Daniël de Milan, was in 1696 in de adelstand verheven, had vervolgens de familienaam ‘uitgebreid’ en een familiewapen laten ontwerpen, geïnspireerd door dat van de familie

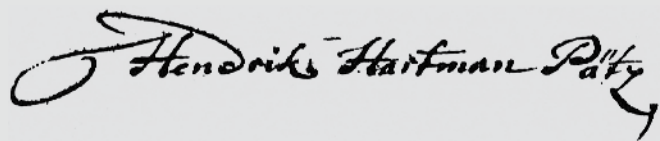

De orgelmaker J.H.H. Bätz

De orgelmaker Johann Heinrich Hartmann Bätz werd in 1709 in Frankenroda (Thüringen) geboren. Hij werkte van 1729 tot 1733 bij de in Gotha gevestigde hoforgelmaker Christoph Tielemann. Met een op 1 mei 1733 gedateerd gezellen-testimonium van Tielemann vertrok Bätz uit Gotha. Volgens zijn kleinzoon Jonathan Bätz reisde hij naar Nederland en trad hij in dienst bij de orgelmaker Christian Müller. Mogelijk maakte Bätz kennis met Müller in Utrecht, toen laatstgenoemde daar in de zomer van 1733 het orgel van de Nicolaïkerk restaureerde, met assistentie van de Utrechtse orgelmakers Willem van Limborgh en Albertus van Os. Archivalia die de relatie Müller-Bätz kunnen bevestigen, ontbreken. Maar de bouwwijze van J.H.H. Bätz sluit zodanig nauw aan bij die van Christian Müller dat het niet anders kan dan dat de mededeling van Müller uit 1738, dat zijn meesterknecht zich eerdaags als zelfstandig orgelmaker zal vestigen, betrekking had op J.H.H. Bätz.

Bätz vestigde zich in 1739 te Utrecht. Gedurende de eerste jaren daarna zijn van hem slechts kleinere werkzaamheden bekend, deels in samenwerking met de orgelmaker Albertus van Os (die in 1733 of 1734 vanuit Utrecht naar Vlissingen verhuisde) of in onderaanneming van Christian Müller. Het is echter, op grond van recent onderzoek aan het pijpwerk door Wim Diepenhorst, denkbaar dat het kabinetorgel dat thans het kerkje van Bronkhorst siert door Bätz is gemaakt in de periode 1739-1749. Hoe het ook zij, het eerste met zekerheid op Bätz' naam te schrijven volledig nieuwe orgel was dat van de Hervormde Kerk te IJsselstein, gekeurd op 16 oktober 1750 (helaas in 1911 door brand verwoest). De bouw van dit instrument liep deels parallel met die van een orgel voor de Waalse Kerk te Heusden, in samenwerking met Albertus van Os (dit bleef deels bewaard; het werd in 1818 overgeplaatst naar de Hervormde Kerk te Geertruidenberg en staat sinds 1878 in de Hervormde Kerk te Mijnsheerenland). Het daaropvolgende nieuwe orgel is dat van Benschop, dat grotendeels gaaf bewaard is gebleven.

J.H.H. Bätz bracht zijn bedrijf in de jaren na 1755 tot grote bloei. Hij ontwikkelde zich tot een van Nederlands meest vooraanstaande orgelmakers. Hij overleed op 13 december 1770, juist na de voltooiing van zijn opus magnum, in de Grote Kerk te Zierikzee (in 1832 door brand verloren gegaan). Van de door hem gebouwde orgels noemen we hier voorts dat van de Lutherse Kerk te 's-Gravenhage (1753/1762; met gebruik van materiaal uit het 'voorganger'-orgel), dat van de Lutherse Kerk te Amersfoort (1766) en de Grote of St.-Petruskerk te Woerden (1768). Zijn zonen Gideon Thomas en Christoffel zetten het bedrijf voort. Hun bouwstijl is een voortzetting van die van hun vader, zij het geleidelijk met eigen(tijdse) elementen. Hun orgel in de Hervormde Kerk te Heukelum (1779) ademt nog geheel de geest van Johann Heinrich Hartmann Bätz.

Het bekronende wapen-ensemble | Foto: Jan Smelik

Visconti, die van 1277 tot 1447 Milaan regeerde. Daniël de Milan Visconti verwierf rond 1700 het huis Snellenburg te Benschop; het viel na zijn overlijden in 1741 toe aan zijn zoon Gijsbert Franco. Deze was behalve bankier ook Secretaris van de Staten van Utrecht; hij liet het familiewapen plaatsen op de borstwering van de orgelgalerij en op 'zijn' herenbank in de kerk van Benschop.

Uit het in 2009/2010 uitgevoerde kleurenonderzoek is gebleken dat de oorspronkelijke basiskleur van de orgelkast en de borstwering een lichte mahonie-imitatie was, op een achtergrond met een appelbloesem-kleur. De ornamentiek was rijkelijk voorzien van bladgoud.

Hoewel er geen bouwbestek van het orgel bewaard is gebleven en het instrument (evenals de andere 'vroege' orgels van J.H.H. Bätz) niet wordt vermeld in de werkljst van het huis Bätz, is – dankzij de bewaard gebleven windlade, het nog originele pijpwerk, en de gegevens uit 1912 (zie onder) – de oorspronkelijke dispositie te reconstrueren:

Manuaal (C-c³)

Prestant 8 Voet (dubbel vanaf a)

Roerfluit 8 Voet

Octaaf 4 Voet

Gemshoorn 4 Voet

Quint 3 Voet

Octaaf 2 Voet

Flageolet 1 Voet

Mixtuur 4, 5, 6 sterk

Cornet 4 sterk (Disc.)

Trompet 8 Voet bas/discant

Tremblant

Twee spaanbalgen

Uit het pijpwerkonderzoek van 2010 is gebleken dat de oorspronkelijke stemtoonhoogte vermoedelijk rond a = 420 Hz lag. Een door Wim Diepenhorst ingesteld onderzoek aan het pijpwerk van het J.H.H. Bätz-

Het wapen van de familie De Milan Visconti op de orgelgalerij | Foto: Jan Smelik

orgel in de Hervormde Kerk te Tilburg (1765) resulteerde onder meer in de vaststelling dat J.H.H. Bätz daar een variant van de middentoonstemming heeft toegepast. En niet alleen daar. Want recent onderzoek van Jaap Jan Steensma bracht aan het licht dat in de stemming van het Bätz-orgel in de Lutherse Kerk te Amersfoort (1766) in 1827 nog (steeds) een wolfskwint aanwezig was, een veel hoger dan reine kwint gis-dis, kenmerkend voor een ‘middentoon-achtige’ stemming.

Vrijwel zeker was er in Benschop geen pedaalklavier aanwezig. Op eenmanuaals kerkorgels zonder een Bourdon 16’ bracht J.H.H. Bätz doorgaans geen pedaalklavier aan. Als hij wel een Bourdon 16’ disponeerde, werd het instrument ook van een pedaalklavier voorzien. Tweemanuaals instrumenten werden steeds van een pedaalklavier voorzien. Zijn zonen continueerden in principe dit ‘gebruik’, zij het met meer uitzonderingen. In de bijlage (zie pag. 27) heb ik – op basis van literatuuronderzoek – een voorlopig overzicht opgesteld van eenmanuaals kerkorgels van de eerste twee generaties Bätz met en zonder Bourdon 16’ en pedaalklavier, mede ook om dit tot nu toe veronachtzaamde orgelbouwkundige aspect in kaart te brengen. Het bewaard gebleven historische pedaalklavier van het Benschopse orgel (thans in opslag bij het instrument) toont geen specifieke Bätz-kenmerken. Het wijkt qua vormgeving duidelijk af van de oudste bewaard gebleven Bätz-pedaalklavieren (Amersfoort, Lutherse Kerk, 1766; Heukelum, 1779) en zou – ook in stilistisch opzicht – zeer wel uit 1828 kunnen stammen.

De dispositie van het Benschopse instrument vertoont grote overeenkomsten met die van de andere eenmanuaals kerkorgels van J.H.H. Bätz. Afgezien van het aantal koren van de mixtuur en het al dan niet disponeren van een bourdon 16’ is bij J.H.H. Bätz standaard een concept met Prestanten 8’, 4’, 3’, 2’, Mixtuur, Cornet discant (soms in plaats daarvan een Sexquialter discant), Trompet 8’, Fluiten 8’ en 4’ (meestal respectievelijk Roerfluit en Gemshoorn), een open fluitregister 2’, 1 1/3’ of 1’, alsmede een tremulant.

Het Benschopse orgel in dispositieverzamelingen

In de bekende dispositieverzamelingen van Hess (1774 en ca. 1815) en Broekhuizen (midden-negentiende eeuw) wordt het Benschopse orgel slechts summier vermeld. In geen ervan wordt de dispositie opgegeven. Hess-1774 meldt: ‘Een Agt-voets werk met een Hand-Clavier, gemaakt door J.H.H. Bätz.’

In Hess-ca.1815 staat opgetekend: ‘Benschop – Hier staat een werk gemaakt door J.H.H. Bätz, orgelmaker te Utrecht. Prestant 8 voet in ‘t gezigt en 11 stemmen op één handclavier.’ Mogelijk is de in bas en discant gedeelde Trompet 8’ hier als twee afzonderlijke stemmen gerekend, want in werkelijkheid heeft het orgel altijd 10 stemmen gehad. Aan het feit dat Hess – noch in 1774, noch in ca.1815 – melding maakt van een aangehangen pedaal, kan op zichzelf geen doorslaggevende betekenis worden toegekend, aangezien Hess bij diverse orgels geen pedaalklavier noemt, waar dit – blijkens andere bronnen – wel aanwezig was.

Broekhuizen schrijft onder *Benschop* (B 22): ‘Het orgel in de kerk der hervormde gemeente aldaar is een achtvoets werk, gemaakt in 1768 door J.H.H. Bätz, orgelmaker te Utrecht, in 1828 gerepareerd door Pieter Wannewitz, orgelmaker te Gouda. Heeft 11 stemmen, een handclavier, aangehangen pedaal en ... blaasbalgen.’

Afgezien van het onjuiste aantal registers (waarschijnlijk simpelweg uit Hess-ca. 1815 overgenomen) is het hier genoemde bouwjaar niet correct. De laatste zin uit Broekhuizens summier beschrijving vinden we in vrijwel al Broekhuizens dispositie-opgaven, zodat daaruit niet met zekerheid kan worden opgemaakt dat er inmiddels een aangehangen pedaal was toegevoegd (het aantal balgen is bovendien niet ingevuld). Van wie Broekhuizen zijn informatie over dit orgel ontving, is niet te achterhalen. Het foutieve bouwjaar – wellicht een verwarring met het wél in 1768 gebouwde J.H.H. Bätz-orgel in de Grote- of St.-Petruskerk te Woerden – is in de twintigste-eeuwse literatuur herhaaldelijk overgenomen. Buitengewoon interessant is de mededeling dat het orgel in 1828 is gerepareerd door Pieter Wannewitz, aangezien dit de enige schriftelijke bron is over werkzaamheden aan het orgel tussen 1755 en 1912.

De periode 1828 tot 1912

In 1828 werd het orgel dus gerepareerd door Pieter Wannewitz, orgelmaker te Gouda. Gregoir (1865) vermeldt dat Wannewitz (Warnewitz) tussen 1776 en 1780 in Nijmegen was geboren, leerling van (de aldaar gevestigde) orgelmaker G. Heyneman was geweest, en in 1853 te Gouda overleed. Gregoir noemt twee nieuwe orgels van zijn hand (in Reeuwijk en in Rotterdam). Verder zijn van hem diverse herstelwerkzaamheden bekend in de regio rond Gouda.

Over de werkzaamheden van Wannewitz in Benschop is schriftelijk niets naders overgeleverd, maar het in 2009/2010 uitgevoerde onderzoek van het orgel verschafte enkele nadere gegevens.

Waarschijnlijk vernieuwde Wannewitz de twee spaanbalgen. Deze zijn bewaard gebleven – ze functioneren sedert 1970 bij het Hinsz-orgel (1785) in de Hervormde Kerk te Uithuizermeeden (zie onder) – en zijn door Hans van Rossum en mij onderzocht op 12 november 2009. Daarbij werd – op grond van vergelijking met bewaard gebleven spaanbalgen van J.H.H. Bätz – duidelijk dat deze balgen niet van Bätz’ hand, maar van later datum zijn, zodat de veronderstelling voor de

hand ligt dat ze uit 1828 dateren. Dat het pedaalklavier in 1828 werd toegevoegd, is hierboven reeds aannemelijk gemaakt.

De tot 1956 aanwezige, op de wand achter het orgel geschilderde draperie lijkt gezien haar neo-classicistische stijl karakter van na 1755 te dateren. Het is mogelijk dat deze beschildering in 1828 was aangebracht, al dan niet in samenhang met een herschildering van de orgelkast en de tribune. Het hierboven reeds genoemde kleurenonderzoek heeft aan het licht gebracht dat de op een na oudste verflaag een donkere mahonie-imitatie was. Deze kan in de eerste decennia van de 19e eeuw zijn aangebracht. Achter op het bekronende wapen-ensemble zijn diverse namen en jaartallen ingekrast; daaronder bevindt zich echter geen inscriptie van vóór 1858.

Over werkzaamheden aan het orgel tussen 1828 en 1912 zijn, voor zover thans bekend, geen archivalia bewaard gebleven. Op de grootste pijp van de Roerfluit 8' staan twee negentiende-eeuwse inscripties: '28 Maart 59' en '27 Nov – 67'; dit zou negentiende-eeuwse stembeurten kunnen betreffen. Het kleurenonderzoek aan de orgelkast van 2009/2010 heeft uitgewezen dat – aannemende dat het 'orgel-ensemble' bij de restauratie van 1912 herschilderd is – op enig moment in de 19e eeuw de kleurstelling gewijzigd is in een beige hoofdtint (op een witte grondlaag). Achterop het bekronende wapen staat de inscriptie 'W.G. van Zwieten 1867'. Wellicht vond er in 1867 groot onderhoud plaats, inclusief een herschildering van de orgelkast en -tribune. Aangezien Wannewitz in 1853 was overleden en de restauratie van 1912

(zie onder) werd uitgevoerd door de firma Gabry (Gouda) is het denkbaar dat het onderhoud van het orgel reeds vanaf het midden van de negentiende eeuw werd verzorgd door de laatstgenoemde firma.

De restauratie van 1912

De orgelmaker Gabry tekende in zijn exemplaar van Hess-ca.1815 op dat hij in 1912 het Benschopse orgel had gerestaureerd en daarbij de frontpijpen en de Trompet 8' had vernieuwd. In een kort verslag over deze restauratie en de heringebruikneming van het instrument op 14-04-1912 in het maandblad *Het Orgel* meldt de Utrechtse organist Willem Petri - die het orgel keurde en inspeelde - onder meer: 'Het regeerwerk is degelijk vernieuwd, ook aan de pijpen was veel te herstellen, terwijl een geheel nieuwe trompet werd aangebracht, daar de oude totaal onbruikbaar was geworden.' Petri schrijft voorts dat door de beperkte afmetingen van windlade en orgelkast de dispositie helaas niet veranderd kon worden, maar dat de klank, hoewel aan de scherpe kant, toch goed was geworden 'door het volle ronde geluid van de herstelde acht-voets registers'. Dit herstel omvatte vermoedelijk mede het aanbrengen van kernsteken. Gabry vernieuwde ook het handklavier; het nieuwe exemplaar kreeg een omvang van C-g³, maar de klinkende toonumfang bleef C-c³.

Bij de voorbereidingen voor de in 1961 gerealiseerde verplaatsing en de restauratie van het orgel werd vastgesteld dat het oorspronkelijke dubbelkoor van de Prestant 8' op enig moment is verwijderd. Dat zal in 1912 zijn gebeurd, aangezien a-gis¹ van het dubbelkoor oorspronkelijk bestond uit sprekende frontpijpen in de bovenste tussenvelden, en de aldaar in 1912 aangebrachte nieuwe frontpijpen niet sprekend waren (a¹-c³ van het dubbelkoor stond oorspronkelijk op de windlade). Ook bleek dat Gabry door inkorting van het pijpwerk de stemtoonhoogte heeft verhoogd tot 435 Hz en nieuwe registerplaatjes heeft aangebracht. De verschuiving met een halve toon (C → Cis, etc.) van de Quint 3' en de Octaaf 2' zal ook in 1912 hebben plaatsgehad. Ten slotte werden naar alle waarschijnlijkheid de orgelkast en -tribune in 1912 andermaal geschilderd, in een licht beige hoofdkleur.

De geschiedenis van de Firma Gebr. Gabry en Zoonen gaat terug tot het einde van de achttiende eeuw. Rond 1794 richtte Johan Caspar Friedrichs (1762-1825) in Gouda een orgelmakerij op. Friedrichs, geboren in Wickrath (D), trad rond 1780 als meubelmaker in dienst bij de Goudse orgelmaker Hendrik Hermanus Hess. Toen deze in 1794 naar Leiden verhuisde, startte Friedrichs in Gouda een eigen orgelmakerij. Zijn neef (oomzegger) Johan Frederiks In der Maur (1790-1836) leerde bij hem het orgelmakersvak en zette, samen met Balthasar Jan Gabry (1792-1853) als compagnon, de Goudse orgelmakerij in 1825 voort. Na het overlijden van In der Maur conitinueerde Gabry de orgelmakerij onder eigen naam, naderhand samen met zijn neef (oomzegger) D.J. Gabry (1825-1895). Diens zonen vormden vervolgens de derde en laatste generatie orgelmakers Gabry.

Het – overigens bescheiden – werkterrein van de firma Gabry lag met name in het gebied rondom Gouda. Naast het uitvoeren van orgelonderhoud bouwde de firma enkele nieuwe orgels, waaronder dat in de Remonstrantse Kerk te Waddinxveen (1825; In der Maur en Gabry) en de Hervormde Kerk te Benthuizen (1903, Gabry & Zn).

Op enig moment tussen 1912 en circa 1940 is in Benschop een elektrische windmachine geplaatst.

De restauratie van 1960/1961

In 1956 werd het orgel in verband met de kerkrestauratie gedemonteerd door de orgelmakers Gebr. van Vulpen uit Utrecht en opgeslagen op de pastoriezolder. Aldaar is het instrument vervolgens onderzocht door de rijksorgeladviseur H.L.Oussoren en werd het pijpwerk nauwkeurig geïnventariseerd door de orgelmaker Rijk van Vulpen (sr.). Op basis van deze onderzoeken werd in maart 1960 door Van Vulpen een offerte voor restauratie uitgebracht en in juni 1960 volgde een rapport van de Orgelcommissie der Ned. Herv. Kerk, opgesteld door Willem Hülsman. De werkzaamheden zijn vervolgens in 1960/1961 uitgevoerd (eindkeuring juni 1961), waarbij het instrument, naar de inzichten van die tijd, van vrijwel alle niet-originele delen is ontdaan.

De werkzaamheden uit 1961 omvatten:

- Verplaatsing van orgel en borstwering naar een verder geheel nieuw orgelbalkon tegen de torenwand (met een toegang vanuit de toren).
  - Restauratie van de orgelkast en het snijwerk, vernieuwing handklavier (omvang C-c³), registerplaatjes en registerknoppen, plaatsing van een nieuwe orgelbank. Aanbrengen van stemluisen voor de Trompet 8'. De orgelkast en de tribune werden door de firma J. van Beest te Vianen in een nieuwe kleurstelling geschilderd (hoofdkleur gebroken wit met een zeer licht olijfgroen accent).
  - Vervanging van de twee spaanbalgen en de bestaande windmachine door een nieuwe ventilator en een verticale reguleurbalg in de kast. Voorzover mogelijk zijn de bestaande windkanalen hergebruikt. Nieuwe (pneumatische) tremulant aangebracht.
  - Vernieuwing van de register- en toetsmechanieken (balanciers), met behoud van het nog originele manueel-wellenbord en deszelfs wellen.
  - Restauratie van de windladen. Daarbij werden de pulpeten vervangen door loden ringen, de ventielen aan de achterzijde van stiften voorzien, en werden een dekplaat en een verend slepensysteem (volgens een eigen systeem van Van Vulpen) aangebracht.
  - In de offerte was het vernieuwen van de frontpijpen uit 1912 opgenomen. Deze werden echter gehandhaafd; wel werd het dubbelkoor van de Prestant 8' in ere hersteld, maar geheel op de windladen geplaatst. De Trompet 8' werd vernieuwd, met een eigentijdse houten stevelblokconstructie, ronde houten koppen en metalen bekertjes waarvan de maten werden ontleend aan de Trompet 8' (1768) van het Bätz-orgel in de Grote- of St. Petruskerk te Woerden.
  - De bestaande toonhoogte (a = ca. 435 Hz), winddruk (73 mm) en de gelijkzwevende stemming werden gehandhaafd. Het pijpwerk werd hersteld en incidentele pijpjes werden vernieuwd. De pijpen van de Quint 3' en de Octaaf 2' werden weer teruggeschoven naar hun oorspronkelijke plaatsen (en aangevuld met nieuwe pijpjes voor c³).
  - De intonatie werd, naar de kennis en de inzichten van dat moment, hersteld, waarbij overigens de in 1912 aangebrachte kernsteken werden gehandhaafd.
- De verwijderde spaanbalgen werden in 1970 door de orgelmakers Van Vulpen geplaatst bij het Hinsz-orgel (1785) in de Hervormde Kerk te Uithuizermeeden, waar ze nog steeds in functie zijn.

Rond het jaar 2000 werd in de onderkast van het Benschopse orgel een elektronisch vrij pedaal aangebracht. Dit bracht, zoals te verwachten was, niet de gewenste vergroting van de klankdraagkracht en bleek zodanig storingsgevoelig dat het al na enige tijd buiten gebruik werd

gesteld.

Ruim veertig jaar na de orgelrestauratie van 1961 bleek herstel wederom noodzakelijk te worden. In 2002 werd daartoe de Commissie orgelzaken voor de PKN (COZ) benaderd, en stelde Wim Diepenhorst een rapport over het orgel op. Nadat hij in dienst getreden was bij (thans) de RCE werd in 2007 Peter van Dijk tot orgeladviseur aangesteld. Contactpersoon namens de COZ was Teus den Toom. De orgelcommissie van de Hervormde Gemeente te Benschop coördineerde op voortvarende wijze de verdere planvorming en de logistiek van het project, alsmede de financiering, daarbij volledig gesteund door het College van Kerkrentmeesters. Op basis van het rapport van Wim Diepenhorst, van een inventarisatie van de wensen van de eigenaar en van aanvullend onderzoek stelde Peter van Dijk in 2008 een plan op voor restauratie en uitbreiding met een vrij pedaal. Dit plan lag ten grondslag aan een offerte-traject, dat – na het verkrijgen van een monumentenvergunning en van rijkssubsidie voor het ‘restauratie-gedeelte’ van het project – resulteerde in een opdracht aan de orgelmaker J.C. (Hans) van Rossum (Andel). Het schilderwerk werd opgedragen aan de restauratieschilder Gerard de Jongh (Waardenburg).

In 2002 en 2008 was geconstateerd dat het orgel te Benschop technisch gezien uitgebreide herstelwerkzaamheden behoefde. In het plan van 2008 is voorts geconstateerd:

‘De in 1961 vervaardigde delen zijn op een toen hoog niveau gemaakt, vanuit de toenmalige opvatting dat een strikt volgen van authentieke

principes en bouwwijzen niet noodzakelijk cq niet wenselijk was. Echter sedertdien zijn de ontwikkelingen in de orgelrestauratiepraktijk in belangrijke mate voortgeschreden en is duidelijk geworden dat een zo nauwkeurig mogelijk aansluiten bij authentieke voorbeelden juist van vitaal belang is voor het bereiken van een maximaal resultaat, zijnde een in alle opzichten overtuigend muziekinstrument. Met name de windvoorziening, de toetsmechanieken en de intonatie van het orgel te Benschop voldoen geenszins meer aan de als gevolg van voortschrijdend inzicht sterk geëvolueerde opvattingen. De windvoorziening is te 'star', waardoor de pijpen niet soepel genoeg tot klinken komen en een te weinig ademende toon geven (een orgel is tenslotte een blaasinstrument), de speelaard (balansmechaniek) maakt het de bespeler onvoldoende mogelijk om de aan- en afspraak van de pijpen te beïnvloeden (toucher), en de orgelklank heeft te weinig 'kleur' en draagkracht. Herstel van de oorspronkelijke windvoorziening (2 spaanbalgen), het opnieuw aanleggen van de toetsmechanieken met behoud van de nog originele elementen, het herstel van de oorspronkelijke toonhoogte, en een retouchering van de intonatie zijn noodzakelijk om het J.H.H. Bätz-orgel een volledig eerherstel te geven.'

Zodoende groeide het noodzakelijke herstel uit tot een complete restauratie.

De restauratie en uitbreiding van 2009-2011

De orgelrestauratie omvatte allereerst – grotendeels – het herstel van het Bätz-concept. Daarnaast had de eigenaar de dringende wens het orgel uit te breiden met een vrij pedaal, in de stijl van J.H.H. Bätz. Gelet op de bescheiden omvang van het orgel in relatie tot zijn taak als gemeentezang-begeleidingsinstrument in een vrij grote kerk, was

deze wens gerechtvaardigd. Om plaats te verkrijgen voor een achter de Bätz-kast te plaatsen pedaalkast werd de uit 1960/61 daterende orgelgalerij uitgebreid en van een opgang vanuit de kerkzaal voorzien. Architect Frank van Duuren (Woerden) maakte een zodanig ontwerp dat de uit 1755 daterende delen – zijnde de orgelkast en de borstwering – en het aanzicht vanuit de kerkzaal volledig intact zijn gebleven. Aannemer Jan Kersbergen (Benschop) voerde de werkzaamheden aan het orgelbalkon uit; naast uitbreiding betrof dit ook het waterpas maken van de balkonvloer.

De Gemeente Lopik gaf in 2008 de benodigde vergunningen af. Rijks-subsidie in het kader van de BRIM-regeling voor het wegwerken van restauratie-achterstanden werd aangevraagd en in 2009 verkregen; daarnaast verstrekten diverse particuliere fondsen en instellingen bijdragen. Tenslotte mag hier de offervaardigheid van de eigen kerkelijke gemeente niet onvermeld blijven.

Gezien de forse krimpschade aan de orgelkast voor de restauratie was het noodzakelijk om de klimaatbeheersing onder de loep te nemen. De kerkzaal is uitgerust met een heteluchtverwarming, waarvan het inblaasrooster in de wand direct rechts naast het orgel is geplaatst. Om de klimatologische omstandigheden in kaart te brengen werd op advies van Marc Stappers (RCE) meetapparatuur met dataloggers aangebracht. Deze gaven aan dat bij een droge luchtatmosfeer (bijvoorbeeld in een vorstperiode) na inschakeling van de verwarming de relatieve luchtvochtigheid snel daalde tot net onder de 30%. In overleg met Marc Stappers zijn daarom mogelijkheden tot verbetering onderzocht en gevonden. Ervaringen met een mobiele waterverdamer tijdens de opbouw van het orgel in de kerk in maart 2011 waren positief op het gebied van de beheersing van de luchtvochtigheid. Er is vervolgens in het verwarmingscircuit een 'vast' systeem aangelegd om bevochtigde warme lucht de kerk in te blazen.

Het orgel werd in november 2009 gedemonteerd. De orgelkast en het binnenwerk werden overgebracht naar het atelier van Hans van Rossum in Wijk en Aalburg, de kastbekroningen naar het atelier van Gerard de Jongh in Waardenburg. Aldaar vonden de reeds genoemde nadere onderzoeken plaats. Daarbij bleek helaas onder meer (dit was vóór de demontage niet vaststelbaar) dat de windladen in zodanig slechte staat verkeerden dat ze niet zonder restauratie herplaatst konden worden. De in 1961 aangebrachte dekplaten bleken niet verlijmd, maar gespijkerd te zijn; het hout was door corrosie van de spijkers aangetast en de dekplaten zelf bleken na afnemen van het pijpwerk kromgetrokken te zijn. Bovendien was de in 1961 aangebrachte moderne lijm vergaan, zodat de scheien inmiddels los in de cancelramen stonden.

Door het weer in oorspronkelijke staat brengen van toetsmechanieken en windladen, asmede door het deels door de orgelmaker voor eigen rekening uitgevoerde herstel van de registertractuur hebben alle orgelonderdelen 'geprofiteerd' van de sedert 1961 sterk gegroeide theoretische en praktische kennis van historische orgelbouwwijzen, waardoor het instrument weer zijn barokke kleurstelling, constructies en klankglans teruggekregen heeft.

Het orgel kreeg weer een windvoorziening met twee spaanbalgen, ge-

De spaanbalgen (met voetbediening) bevinden zich rechts van het orgel. Onderop ligt het transpositie-klavierkje | Foto: Jan Smelik

maakt naar Bätz-voorbeeld (Geertruidenberg, 1750). Voor de nieuwe manuaal- en pedaalregisters stonden de betreffende registers in het Rugpositief en het Pedaal van het Bätz-orgel te Woerden (1768) model. Dispositie en pijpmaten van het Rugpositief van dit orgel komen overeen met die in Benschop. De nieuwe claviatuur is gemaakt naar het voorbeeld van die in het G.T. Bätz-orgel (1779) te Heukelum. Op verzoek van de eigenaar is een transpositie-inrichting vervaardigd om behalve op de ‘nieuwe’ stemtoonhoogte ($a = 415$ Hz; de barokke kamertoon) ook met moderne instrumenten op $a = 440$ Hz te kunnen samenspelen. Daarom is noodzakelijkerwijs – maar wat de orgelmaker en de adviseur betreft helaas – de gelijkzwevende stemming gehandhaafd.

BESCHRIJVING VAN HET ORGEL EN VAN DE RESTAURATIE

Opstelling en orgelkast

Het orgel is sedert 1961 opgesteld op een, behalve de borstwering, nieuwe galerij tegen de torenmuur. De toegang tot deze galerij was tot 2009 via de toren. Bij de restauratie is de galerij vergroot en is een trapopgang vanuit de kerkzaal aangelegd. De orgelkast is volledig gerestaureerd en achter de Bätz-kast is een aparte pedaalkast gemaakt. Het als gevolg van uitdroging gescheurde paneelwerk van de Bätz-kast is door middel van spieën hersteld en de op enig moment verwijderde middenstijl van de achterwand is gereconstrueerd.

De onder de latere verflagen teruggevonden originele kleurstelling is weer opnieuw aangebracht.

Front

Het vijfledige front is karakteristiek voor J.H.H. Bätz en laat een sterke invloed van zijn leermeester Christian Müller zien: een geronde middentoren met de grootste frontpijpen (C-Fis), geflankeerd door twee gedeelde, licht concave tussenvelden met de dubbele prestantpijpen a-gis’ (eerste koor in de onderste tussenvelden, het dubbelkoor in de bovenste tussenvelden), daarnaast aan weerszijden twee spitstorens (met de frontpijpen G-gis), en ten slotte twee gedeelde zijvelden (in Benschop uitsluitend gevuld met loze frontpijpen).

Christian Müller paste aanvankelijk – conform zeventiende-eeuwse ‘Hollandse’ tradities – een dergelijke vijfledige opbouw toe in de vormgeving van rugpositieven; het in 1727 voltooide orgel in de Grote- of Jacobijnerkerk te Leeuwarden is daarvan een voorbeeld. Maar hij paste deze frontindeling ook toe bij orgels, gebouwd in één kast, zoals bijvoorbeeld in de Lutherse Kerk te Zaandam (1737).

Dit orgel werd gemaakt in de tijd dat J.H.H. Bätz bij Christian Müller in dienst was. Opmerkelijke vormgevingselementen zijn de – naar zeventiende-eeuwse ‘Hollandse’ traditie – driedelige velden die de middentoren flankeren en de – vrij specifiek voor dit frontontwerp – pijpenindeling van de zijvelden, met grote pijpen in de onderste zijvelden en kleine in de bovenste.

Het front van J.H.H. Bätz’ oudste kerkorgel (Hervormde Kerk IJsselstein, 1750; helaas in 1911 door brand verloren gegaan) toont nog driedelige velden naast de middentoren. De in tweeën gedeelde zijvelden zijn lager dan de zijtorens, iets wat Bätz vervolgens consequent toepaste bij orgels die in één kast zijn gebouwd en bij hoofdkasten (bij rugpositiefkasten zijn ‘traditiegetrouw’ de zijvelden even hoog als de

Lutherse Kerk te Zaandam | Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)

Het Bätz-orgel in IJsselstein

Het orgel in de Hervormde Kerk te Mijnsheerenland
Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

zijtorens).

In het front van het in hetzelfde jaar 1750 voltooide eenmanuaals Bätz-orgel voor de Waalse Kerk te Heusden zijn de tussen- en de zijvelden tweedelig; de tussenvelden zijn concaaf en de zijvelden zijn hier gerond. Dit orgel heeft diverse verhuizingen achter de rug. In 1818 werd het verkocht naar de Hervormde Kerk te Geertruidenberg. Daar werd het in 1861 vervangen door een nieuw orgel van J.J. Vollebregt & Zn. Het Bätz-orgel verhuisde naar de Hervormde Kerk te Middelharnis, maar de spaanbalgen van Bätz bleven in Geertruidenberg, tot op heden. In 1878 werd het Bätz-orgel van Middelharnis verplaatst naar de Hervormde Kerk te Mijnsheerenland, waar het in 1967 met een rugpositief en een vrij pedaal werd uitgebreid.

Het front van het Benschopse orgel (1755) lijkt sterk op dat van het voor de Waalse Kerk te Heusden gebouwde orgel. Afgezien van het meest opmerkelijke verschil, de door H. van Coten vervaardigde ornamentiek, reeds door het rococo beïnvloed, zijn in Benschop de zijvelden vlak. Een element dat in het huis Bätz vervolgens nog meerdere malen werd toegepast.

Een ander opvallend element – tijdens de restauratiewerkzaamheden door Hans van Rossum geconstateerd – is dat Bätz tijdens de bouw van het orgel de stijlen van de torens verhoogd heeft om voldoende hoogte boven de grootste frontpijpen te verkrijgen. Een misverstand tussen Bätz en zijn meubelmaker?

Windvoorziening

Oorspronkelijk stonden, zoals gemeld, de spaanbalgen achter het orgel opgesteld. Het hoofdwindkanaal moet onder de vloer hebben gelegen, aangezien de orgelkast geen sporen van een kanaaldoorvoer toont. Het is hierboven reeds aannemelijk gemaakt dat de spaanbalgen in 1828 werden vervangen door nieuwe exemplaren. Deze werden bij de verplaatsing van het orgel naar de torenwand in 1960/1961 verwijderd. Omdat plaatsing van nieuwe spaanbalgen in de – aanzienlijk hoger dan de orgelgalerij gelegen – torenkamer achter het orgel niet mogelijk, en overigens vanwege het hoogteverschil ook minder wenselijk was, zijn deze thans naast het orgel opgesteld. Er is een nieuwe windmotor geplaatst, omdat het exemplaar uit 1961 slijtageverschijnselen vertoonde.

De twee nieuwe spaanbalgen (met ook een voetbediening) zijn vervaardigd naar het voorbeeld van de Bätz-balgen (1750) te Geertruidenberg. Deze hoorden oorspronkelijk bij het orgel van de Waalse kerk te Heusden dat thans in Mijnsheerenland staat (zie boven). De windkanalisatie werd voorts ‘bemeten’ op basis van het nog in Benschop aanwezige – en uiteraard gehandhaafde – originele gedeelte daarvan. Van de oorspronkelijke tremulant zijn geen sporen bewaard gebleven. J.H.H. Bätz paste zowel opliggende als inliggende tremulanten toe, de laatste onder meer in combinatie met het register vox humana (Woerden, 1768). In Benschop is een nieuwe opliggende tremulant naar Bätz-model vervaardigd.

Claviatuur

Bätz situeerde de claviatuur aan de voorzijde van het orgel. Zoals

Claviatuur Bätz-orgel in Benschop | Foto: Jan Smelik

reeds beargumenteerd, was het instrument oorspronkelijk naar alle waarschijnlijkheid niet van een pedaalklavier voorzien en werd in 1828 een aangehangen pedaal (omvang C-c) toegevoegd. In 1912 en in 1961 werden de claviatuur en de mechanieken vernieuwd (met hergebruik van enkele bestaande delen, waaronder het pedaalklavier). Vanwege het in ere herstellen van de oorspronkelijke toetsmechanieken diende het manuaal uit 1961 te worden vervangen. De uitbreiding met een vrij pedaal impliceerde dat ook het pedaalklavier en de orgelbank (1961) nieuw moesten worden gemaakt. Omdat de (originele) kaststijlen ter weerszijden van de claviatuur tot op de vloer doorlopen, was de maximaal mogelijke nieuwe pedaalomvang C-c¹. Vanwege de toevoeging van twee registerknoppen voor de pedaalstemmen en het gegeven dat registerknoppen uit 1961 niet 'stijlzuiver' waren, zijn deze vernieuwd. De nog originele lessenaarbak werd hersteld en van een demontabele lessenaar voorzien. Alle nieuwe claviaturodelen werden vervaardigd naar het voorbeeld van die in het Bätz-orgel (1779) te

Heukelum, zijnde de oudste integraal bewaard gebleven eenmanuaals claviatuur van het huis Bätz.

Een literatuuronderzoek naar eventuele originele J.H.H. Bätz-registeropschriften bij kerkorgels leverde twee mogelijke 'kandidaten' op: Lutherse Kerk Den Haag (1762) en Petruskerk Woerden (1768). Bij het laatste orgel zijn de registeropschriften in 1970 vernieuwd aan de hand van bewaard gebleven resten daarvan. Wat Den Haag betreft staan de registeropschriften weliswaar 'te boek' als authentiek, maar ze blijken naderhand overgeschilderd te zijn. Op initiatief van Gerard de Jongh is een registermentablet uit Den Haag röntgenologisch onderzocht, waarbij bleek dat de originele beschilderingen nog – in goed 'leesbare' staat – onder de huidige aanwezig waren. De Jongh heeft de registeropschriften naar dit 'Haagse' model vernieuwd.

Op verzoek van de opdrachtgever is voor het manuaal een los transpositie-klavier gemaakt en kan het pedaalklavier een halve toon worden verschoven, zodat ook op de stemtoonhoogte a = 440 Hz kan worden

Dispositie van het J.H.H. Bätz-orgel in de Hervormde Kerk te Benschop

Manuaal (C-c³)

Prestant 8 Voet	2011	C-gis' in het front, dubbel vanaf a							
Roerfluit 8 Voet	1755	metaal; geheel met roeren. Bätz-inscriptie op C: Rorflijt 8							
Octaaf 4 Voet	1755	Bätz-inscriptie op C: Octaaf 4							
Gemshoorn 4 Voet	1755	open, conisch. Bätz-inscriptie op C: Gems- 4							
Quint 3 Voet	1755	Bätz-inscriptie op C: Quint C (Bätz-tooninscriptie G). Pijp h is een Bätz-pijp, afkomstig uit de oorspronkelijke Prestant 8' (zonder twijfel hier in 1912 als 'reparatiepijp' geplaatst)							
Octaaf 2 Voet	1755	Bätz-inscriptie op C: octaaf 2							
Flageolet 1 Voet	1755	open, cilindrisch. Bätz-inscriptie op C: Flageolet 1 vt							
Mixtuur [4-6 sterk]	1755	Bätz-inscriptie op alle pijpen C: Mixtuur							
		samenstelling Mixtuur							
		C				1 ¹ / ₃	1	2 ² / ₃	1 ¹ / ₂
		c		2		1 ¹ / ₃	1	2 ² / ₃	
		c ¹	2 ² / ₃	2	2	1 ¹ / ₃	1		
		c ²	4	4	2 ² / ₃	2 ² / ₃	2	2	
Cornet [4 sterk Disc.]	1755	op de laden geplaatst. Bätz-inscriptie op alle pijpen c ¹ : Cornet							
		Samenstelling Cornet:	c ¹	4	2 ² / ₃	2	1 ³ / ₅		
Trompet Bass 8 Voet	2011	houten stevels en koppen, metalen bekens; kelen C-e met loodbeleg							
Trompet Disc. 8 Voet	2011	houten stevels en koppen, metalen bekens							

Pedaal (C-c¹)

Bordon 16 Voet	2011	hedekt, metaal
Fagot 16 Voet	2011	houten stevels en koppen, metalen cilindrische bekens op onderconus

Trembland 2011 opliggend

Het Pedaal is aangehangen aan het Manuaal

Deling bas/discant h/c¹

Winddruk: 72 mm waterkolom

Stemtoonhoogte: a = 415 Hz bij 18 graden Celsius

Stemming: evenredig zwevend

gespeeld. Het pedaalklavier uit (vermoedelijk) 1828 wordt bij het orgel bewaard.

Mechanieken

De mechanieken waren in 1912 en 1961 grotendeels vernieuwd.

Met behoud van het originele manuaal-wellenbord (inclusief walsen, armpjes en dokken) – dat werd ontdaan van latere aanpassingen en op zijn oorspronkelijke plaats is teruggehangen – is een nieuwe manuaal-toetsmechaniek (met een staartklavier) aangelegd conform J.H.H. Bätz-principes.

De pedaal-toetsmechaniek (met een vaste walsbordverbinding naar het manuaal, conform die te Heukelum) is eveneens aangelegd in Bätz-factuur.

Op basis van bewaard gebleven sporen en met behoud van de staande walsen uit 1961 is ook de mechaniek van de manuaalregisters vernieuwd; de registermechaniek voor het pedaal is uiteraard geheel nieuw in Bätz-stijl aangelegd.

Windladen

Het pijpwerk van het Manuaal is verdeeld over een C- en een Cis-lade; de indeling is geënt op die van de frontpijpen. De cancellenvolgorde van is v.l.n.r (van achteren gezien):

[Cis-lade] g dis H G A cis f h²- hele tonen-a F Dis Cis,

[C-lade] C D E gis- hele tonen – c³ e c Gis Fis B d fis.

In 1961 zijn de laden conform de toenmalige opvattingen gerestaureerd. Ze zijn toen van trekvrjige platen en een verend sleepsysteem voorzien. De bevestigingen van de ventielen aan de achterzijde – oorspronkelijk leren staartjes – zijn toen vervangen door stiften en in plaats van pulpeten kwamen er loden ringetjes, aan de onderzijde beleerd. Ten behoeve van de toen nieuwe Trompet 8' zijn houten stebelblokken aangebracht; oorspronkelijk heeft iedere pijp een eigen houten stebelhuisje gehad.

De pijpstukken zijn nog origineel, de stempels en de roosters zijn dat grotendeels ook.

Hoewel de laden voor de demontage van het orgel geen lekkages vertoonden, bleek na demontage restauratie toch noodzakelijk (zie boven). Daarbij is de oorspronkelijke toestand hersteld (met toevoeging van Liegelind-ringen om klimaatschommelingen enigszins op te vangen). Het herstel in Bätz-stijl van de laden bleek – zoals verwacht – van positieve invloed te zijn op de pijp aanspraak.

De Trompet-stebelblokken uit 1961 zijn verwijderd; geheel conform het voorbeeld te Woerden heeft iedere trompetpijp een eigen houten stebel gekregen .

Voor het pedaal is een nieuwe windlade vervaardigd, ingedeeld in hele tonen, met de pijpen vanuit het midden in hoogte aflopend naar de zijkanten. Deze lade is in factuur en stijl aangepast aan de hoofdwerk-laden.

Pijpwerk

Afgezien van de Prestant 8', de Trompet 8' en enkele kleine labiaalpijpen is al het oorspronkelijke pijpwerk bewaard gebleven, zij het dat het in 1912 was ingekort ter wille van de wijziging van de stemtoonhoogte. In 1961 waren de Bätz-pijpen reeds weer op hun originele plaats teruggezet.

De Prestant 8' uit 1912 (in 1961 weer aangevuld met een geheel op

de laden geplaatst dubbelkoor) kon om klanktechnische redenen niet worden gehandhaafd; bovendien zou herstel van ingezakte pijpen noodzakelijk zijn geweest. De Prestant 8' is daarom geheel vernieuwd, waarbij de oorspronkelijke situering van het dubbelkoor (a-gis' in het front, vervolg op de laden) weer is hersteld.

De Trompet 8' diende eveneens, op grond van zijn factuur en haar klankresultaat, te worden vervangen door een nieuwe.

Uit onderzoek en vergelijking van mensuurgegevens (met hartelijke dank aan de orgelmaker Rijk van Vulpen voor het ter beschikking stellen daarvan) bleken sterke overeenkomsten tussen het prestanten-mensurenbeeld van het rugpositief van het Bätz-orgel (1768) in de Petruskerk te Woerden en dat van het Benschopse orgel. Op grond hiervan zijn de nieuwe manuaalregisters in Benschop gemaakt naar het voorbeeld van die op het Woerdense rugpositief.

In aansluiting daarbij zijn de beide toegevoegde pedaalregisters eveneens ontleend aan de gelijknamige pedaalregisters van datzelfde orgel, zij het dat in Woerden de originele metalen pijpen C-H van de Bordon 16' in 1837 zijn vervangen door houten exemplaren, en in Benschop dit metalen groot-octaf 'gereconstrueerd' is.

Het overige pijpwerk is waar nodig hersteld, waarbij de in 1912 in de Quint 3' geplaatste pijp van de Prestant 8' en de incidentele nieuwe pijpjes uit 1961 zijn gehandhaafd.

De inkortingen en/of steminrichtingen van het pijpwerk uit 1912 bleken zodanig nadelige consequenties voor het klankbeeld te hebben gehad ('verwijding' van het mensurenbeeld), dat werd besloten de oorspronkelijke lengtes te herstellen en de niet-originele steminrichtingen te verwijderen. Aan de hand van enkele qua lengte gaaf bewaarde pijpen van de Gemshoorn 4' en de Flageolet 1' kon de oorspronkelijke stemtoonhoogte worden teruggevonden, zijnde ongeveer 420 Hz (op a). De opdrachtgever stemde in met herstel van de oude stemtoonhoogte, mits er ook op de tegenwoordige diapason van a = 440 Hz gespeeld kon worden. Dat impliceerde een stemtoonhoogte van enkele zwevingen lager dan de originele, het scheppen van een transpositiemogelijkheid (zie boven) en het aanbrengen van een evenredig zwevend stemmingssysteem. Met minimale inkorting van de nieuwe bovenranden is te gelegener tijd alsnog herstel van de oorspronkelijke stemtoonhoogte en het aanbrengen van een stemming à la J.H.H. Bätz mogelijk.

Vanuit een empirisch bepaalde winddruk van 72 mm is de intonatie weer geheel volgens J.H.H. Bätz' principes hersteld, zonder – behoudens het voorzichtig dichtwrijven van de kernsteken uit 1912 – materieel ingrijpen in het pijpwerk.

Het Bätz-pijpwerk is van drie verschillende soorten inscripties voorzien. Bätz schreef op de grootste pijp van ieder register de naam ervan op het corpus, en voorzag iedere pijp van een tooninscriptie rechts onder het soldeerkrus aan de achterzijde (klinkende toonnamen, dus bijvoorbeeld voor de Quint 3' op C: G, etc.). Daarnaast is iedere pijp op de voorzijde van het corpus van een later, waarschijnlijk in 1912, aangebrachte toetsinscriptie voorzien. In 1961 zijn met pen – op voorzichtige wijze – de toonnamen op de bovenlabia geschreven.

Bij het zorgvuldig uitgevoerde pijpwerkonderzoek in 1960 waren de naar alle waarschijnlijkheid uit 1912 daterende verwisselingen van diverse mixtuurpijpen reeds ongedaan gemaakt, zodat op dit punt geen correcties noodzakelijk waren.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN BRONNEN

- Archief Orgelmakers Gebr. van Vulpen Utrecht. Betreffende de restauratie van 1960/1961.
- Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort. Betreffende het Bätz-orgel te Benschop.
- Ellen Boersma, *Bätzorgel van Benschop, 1755. Verslag van het vrijleggen van de originele houtimitatie op de orgelkast*. (Typoscript, Amsterdam 2010).
- George Hendricus Broekhuizen Senior, *Orgelbeschrijvingen*. Uitgave verzorgd door Arend Jan Gierveld (Amsterdam 1986).
- J.G.M. Boon, *Zeven eeuwen bouwgeschiedenis van de Ned. Hervormde Kerk te Benschop* (Benschop 1985).
- W.J.C. Diepenhorst, *Rapport betreffende het Bätz-orgel in de Hervormde Kerk te Benschop* (Typoscript, [Utrecht] 2002).
- Wim Diepenhorst, 'Utrecht als centrum van orgelbouw', in: Hans Fidom (eindred.), *Het Historische Orgel in Nederland 1886-1864* Amsterdam 2007) 7-15.
- Peter van Dijk, *Plan voor restauratie en uitbreiding van het J.H.H. Bätz-orgel uit 1755 in de Hervormde Kerk te Benschop*. (Typoscript. Utrecht 2008).
- Peter van Dijk, 'De ontdekking van een Van Os-orgel', *Het Orgel* jrg. 104/5 (2008) 14-31.
- Arend Jan Gierveld, *Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw* ([Amsterdam] 1977). Betreffende de orgelmaker Johan Caspar Friedrichs.
- Édouard G.J. Gregoir, *Historique de la facture ets des facteurs d'orgues* (Antwerpen 1865) [facsimile-editie, verzorgd door G'Potvlieghe. Amsterdam 1972].
- Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen, ... Gouda 1774* [facsimile-uitgave, verzorgd door Arend Jan Gierveld, Buren 1980].
- Joachim Hess, *Dispositien van kerkorgelen, welke in Nederland worden aangetroffen. ... Vervolg* (Handschrift Gouda ca. 1815). Exemplaar uit het bezit van de orgel-

- maker B.J. Gabry, met aantekeningen van hem en zijn opvolgers.
- *Het Orgel* 9/9 (juni 1912). Een bericht van Willem Petri over de restauratie van het orgel door de firma Gabry & Zn.
- Gerard de Jongh, *Kleuronderzoek* [orgelkas Hervormde Kerk Benschop] (Typoscript, Waardenburg 2009).
- Herman Lammers, 'Speurtocht naar 't oude orgel te Mijnsheerenland', *Het Orgel* 72/1 (januari 1976) 10-14. Met het bestek uit 1749 van het orgel voor de Waalse Kerk te Heusden.
- Hans van Nieuwkoop (eindred.), *Het Historische Orgel in Nederland 1726-1769*. NIVO 1997, 228-229.
- Gert Oost, *De orgelmakers Bätz (1739-1849)* (Alphen aan den Rijn 1975).
- Orgelcommissie der Ned. Herv. Kerk, *Rapport inzake de restauratie van het orgel in de Hervormde Kerk te Benschop* (Typoscript, 's Gravenhage 1960).
- *Programmaboekje 25 maart 2011*. Ter gelegenheid van de heringebruikneming van het Bätz-orgel te Benschop; met onder meer bijdragen van Peter van Dijk en Hans van Rossum.
- J.C. van Rossum, *Verantwoording restauratie van het Bätz-orgel staande in de Hervormde Kerk te Benschop* (Typoscript, Wijk en Aalburg 2011).
- Jaap Jan Steensma, *Rapport betreffende het orgel van de Lutherse Kerk te Amersfoort* (Typoscript, Zeist 2013).
- Victor Timmer en Ton van Eck, 'Orgels aan de Lie', *de Mixtuur* nr 43 (september 1983) 493-511.
- G. Verloop, 'Johannes Casper In der Maur', *de Mixtuur* nr 6 (maart 1972) 98-101.
- M.A. Vente, 'Schets der geschiedenis van het orgel in de Nederlanden', in: Adr. Kousemaker (red.), *Handboek voor de kerkorganist* (Goes [1948]) 129-169. Op pagina 162 wordt het Benschopse orgel, met dispositie en (foutief) bouwjaar, vermeld.

BIJLAGE

Voorlopig overzicht van eenmanuaals kerkorgels van J.H.H. en G.T. Bätz, met en zonder pedaalklavier

Jaar van oplevering, oorspronkelijke (en indien van toepassing, huidige) locatie, aanwezigheid van een Bourdon 16' op het Manuaal, aanwezigheid van een pedaalklavier

jaar	plaats en kerkgebouw	Bourdon 16'	pedaalklavier
1750	Heusden, Waalse Kerk / Mijnsheerenland, Hervormde Kerk	nee	nee
1755	Benschop, Hervormde Kerk	nee	nee (?)
1756	Vianen, Waalse Kerk	nee	nee
1758	Oosterhout, Hervormde Kerk / Schalkwijk, Rooms-Katholieke Kerk	ja	ja
1765	Utrecht, Doopsgezinde Kerk / Katwijk aan Zee, Vredeskerk (in 1773 uitgebreid tot tweemanuaals werk)	nee nee	nee toegevoegd in 1773 of 1796
1765	Tilburg, Hervormde Kerk	ja	ja
1766	Amersfoort, Lutherse Kerk	nee	ja (!)
1766	Stompwijk, Rooms-Katholieke Kerk	nee	nee
1766	Utrecht, r.-k. St.-Martinuskerk / Oene, Hervormde Kerk	nee	ja (!)
1771	Haarlem, Doopsgezinde Kerk	nee	nee
1774	Slootdijk, Rooms-Katholieke Kerk	nee	?
1779	Heukelum, Hervormde Kerk	ja	ja
1780	Haarlem, Lutherse Kerk	nee	nee (?)
1780	Laren (N.H.), Rooms-Katholieke Kerk	nee	?
1781	Leeuwarden, St.-Bonifaciuskerk (bestek)	nee	nee
1781	Wognum, Rooms-Katholieke Kerk (volgens bestek Leeuwarden)	nee	nee
1782	Enkhuizen, Lutherse Kerk	nee	nee (?)
1782	Mijdrecht, Rooms-Katholieke Kerk	nee	ja (!)
1787	Breukelen, Hervormde Kerk	ja	ja
1787	Loenen a/d Vecht, Hervormde Kerk	ja	ja
1804	Werkhoven, Rooms-Katholieke Kerk	nee	nee (?)
1810	Utrecht, Remonstrantse Kerk / Vleuten, Hervormde Kerk	nee	nee